

A KRITIKAI ELMÉLETEK HÁLÓZATI MODELLJE

Sik Domonkos

sikdom@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.95

Absztrakt

A tanulmányban egy olyan kritikai elmélet kidolgozására teszek kísérletet, melyben a Bourdieu, Giddens, Habermas Honneth és Lash által azonosított társadalmi patológiák egyidejűleg ragadhatók meg. E szerzők gondolati építményei az univerzalitás igényével lépnek fel, mint-hogy azonban specifikus történeti konstellációba ágyazottak, valójában a modernitás emancipatórikus és patológikus tendenciáinak csupán korlátozott szeletéhez férnek hozzá. Mindeközben szintézisüket megakadályozza az alapjukul szolgáló társadalomelméletek inkompenzabilitása. Ennek meghaladásához mindenképp egy olyan metaelméleti keretre van szükség, mely képes kezelni a kordiagnózisok történeti és társadalomelméleti különbségeit. E célból White és Latour hálózatelméletére támaszkodom. Azáltal, hogy az olyan fogalmak mint a habitus, illúzió, mező, rutin, szakértői reflexivitás, életvilág, kommunikatív cselekvés, rendszer, elismerés, információ és esztétikai reflexivitás hálózati konstellációként kerülnek bemutatásra, lehetőség nyílik a segítségükkel feltárt patológiák egyidejű vizsgálatára.

Kulcsszavak

kritikai elmélet, hálózatelmélet, Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash, White, Latour

A NETWORK MODEL OF CRITICAL THEORIES

Domonkos Sik

Abstract

The paper attempts to develop a critical theory that is capable of analyzing simultaneously various social pathologies identified by Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth and Lash. The theories of these authors claim to provide a universally relevant description of modernity, but because of being embedded in different social and historical constellations, they have access only to a limited set of pathological and emancipatory tendencies of modernity. Moreover, the synthesis of these theories is hindered by the incompatibility of their conceptual foundations. Therefore an integrated meta-theoretical framework is needed which is adequate to handle the conceptual divergences of these theories. As a meta-theoretical framework, White's and Latour's network theory is used for this purpose. The notions of habitus, field, reflexivity, communicative action, system, recognition, information and aesthetic reflection are interpreted as network constellations, so the pathologies revealed with their help can be analyzed in a unified theoretical framework.

Keywords

critical theory, network theory, Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash, White, Latour

A KRITIKAI ELMÉLETEK HÁLÓZATI MODELLJE

Sik Domonkos

A szociológiai gondolkodás történetét végigkísérik a társulások leírására tett újabb és újabb kísérletek. Ezek során különböző modellek kerültek kidolgozására, melyek segítségével különbözőképp értelmezhetők az egyének egymáshoz kapcsolódásának formái, a személyközi viszonyokat stabilizáló mechanizmusok, valamint a társulások átalakulásának irányai. Ezen elméletek abban az értelemben egymással össze nem kapcsolható, párhuzamos megközelítéseknek tekinthetők, hogy eltérő értékek és problémahorizontok talaján állva, a társas jelenségek más-más aspektusára fókuszálnak. Egyazon társas cselekvéshelyzetet vizsgálva az interakciók különböző aspektusaihoz férnek hozzá, miközben mások vakfoltban maradnak számukra. Ebből a problémából kiindulva korábbi munkáimban egyrészt arra tettem kísérletet (Sik 2012), hogy hálózatelméleti (White, Latour) keretek között kapcsoljam egymáshoz a társadalmi integráció legfontosabb kortárs elméleteit (Bourdieu, Habermas, Luhmann). Másrészt arra törekedtem, hogy ezeket a megközelítéseket a késő modernitás kritikai elméleteivel (Giddens, Lash) konfrontálva feltárjam a különböző integrációs logikák által keretezett társadalmi terek közti kölcsönhatásokat (Sik 2015a).

Az alábbiakban e vizsgálódások eredményeire építve azt a célt tűzöm ki, hogy a klasszikus és késő modernitás legfontosabb kritikai elméleteit egységes hálózati modellben ragadjam meg.¹ Miközben a társadalom egymáshoz kapcsolódó cselekvők hálózataként való leírása a klasszikus szociológiáig nyúlik vissza, csupán a közelmúltban vált meghatározó megközelítéssé. A hálózati megközelítés egyrészt lehetőséget teremt a különböző méretű társulások közös elméleti keretben való megragadására, másrészt a különböző kapcsolódási formák egyazon hálózat kötéseiként történő megragadására. A kritikai elméletek hálózati szintézise emellett kapcsolatot teremt azon napjainkban dinamikusan növekvő kutatásokkal, melyek – akár az információs társadalom, akár a hétköznapi élet szintjén található – hálózatokkal foglalkoznak. Amennyiben sikerül a hálózatok morfológiai sajátosságainak szintjén azonosítani a kritikai elméletek által tárgyalt patológikus integrációs formákat, úgy mindezekkel a területekkel kapcsolatban is megvizsgálhatóvá válnak az olyan klasszikus kérdések mint az egyen-

---

¹ A társadalomelméletek hálózatelméleti perspektívából történő újrainterpretálására, az utóbbi időben egyre több kísérlet irányult. Elsősorban Luhmann kommunikációelméletét igyekeztek ebbe az irányba továbbfejleszteni (Fuchs 2001, Fuhse 2015a, 2015b). A kritikai elméletek közül Bourdieu mezőelmélete váltott ki számottevő érdeklődést (Bottero–Crossley 2011, De Nooy 2003, Erickson 1996, Garcelon 2010, Kirschbaum 2012, Seeley 2014), de találunk példát Habermas elméletének ilyen irányú továbbgondolására is (Mische 2003, 2008). Mások továbbá amellet érvelnek, hogy a kritikai elméletek egész hagyományát újra kell fogalmazni ebből a perspektívából (Harrison 2001). Miközben ezek e kísérletek kétségtelenül inspirálóak, jelen vizsgálódásokban igyekszem továbblépni az általuk megkezdett úton: célom nem egyszerűen a reinterpretáció, hanem a hálózatelméletek metaelméletként való hasznosítása egy a különböző típusú kapcsolódási formákat magában foglaló elmélet kidolgozása számára.

lőtlenségek elleplezett újratermelése (Bourdieu), a reflexivitás korlátai (Giddens), a kommunikatív cselekvés torzulásai (Habermas), az elismerés-megvonás különböző formái (Honneth) vagy a technikai nivellálódás következtében fenyegető értelemvesztés (Lash).

A legjelentősebb társadalomelméletek Parsons óta a társulások kérdéséhez a kettős kontingencia problematikája felől közelítenek (Parsons–Shils 1951: 16). Azokat a mechanizmusokat próbálják azonosítani, melyek kezelni képesek az alapértelmezésben egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan cselekvők interakciójában rejlő esetlegességet. E mechanizmusok abban az értelemben integrációs szerepet töltenek be, hogy megnövelik a közös cselekvés valószínűségét, és ezáltal stabilizálják a társulásokat. A klasszikus és késő modernitás legfontosabb kritikai elméletei a cselekvéskoordináció markánsan különböző mechanizmusait mutatják be. Ezért első lépésben a cselekvéskoordináció Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash elméleteiben megjelenő koncepcióit tekintem át.² Ezt követően azt a kérdést vizsgálom meg röviden, hogy milyen értelemben használhatók a hálózatelméletek olyan metaelméletként, melynek keretei között a különböző kritikai elméletekben felbukkanó cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyaránt elhelyezhetők. Végül az előkészítést követően arra teszek kísérletet, hogy a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusokat hálózatelméleti keretek között fogalmazzam újra.

Ettől az eljárástól mindenekelőtt azt remélem, hogy az – eltérő hagyományokba és történeti kontextusokba való beágyazottságuk okán – inkommenzurábilis kritikai elméletek, ha közvetlenül nem is lesznek szintetizálhatók, de legfontosabb kordiagnosztikai potenciáljuk egy közös metaelméleti nyelvre lefordíthatóvá válik. Amennyiben sikerül a hálózatok morfológiai jellemzőinek szintjén leírni a patológikus integrációs formákat, úgy a belső inkonzisztenciáikból és eltérő fogalomkészletükből fakadó inkommenzurabilitás meghaladhatóvá válik. Ebben az esetben olyan forrásként tekinthetünk a kritikai elméletekre, melyek a társadalmi integráció patológiáira vonatkozó hipotéziseket tartalmaznak. Ezeket hálózati torzulásként újraértelmezve, empirikusan egyidejűleg megfigyelhető formára hozzuk, lehetővé téve az egyes elméletek vakfoltjainak kiküszöbölését, valamint a különböző torzulások közti kölcsönhatások elemzését. Az alábbi tanulmányban – egy nagyobb vállalkozás (Sik 2015b, 2016a, 2016b) részeként – e tágabb célok megvalósításának előkészítésére teszek kísérletet: a kritikai elméletek és a hálózatelmélet közti kapcsolódási pontok kidolgozására.

A cselekvéskoordináció kritikai elméletei

A társas cselekvéshelyzetekben a cselekvők egyszerre vannak kitéve a nem tudatosuló motivációk, a tudatosuló szándékok és vágyak, valamint a tőlük független kényszerek hatásának. A kettős kontingencia feloldása, vagyis a társas cselekvéshelyzetek koordinációja e szinteken értelmezhető. Ahhoz, hogy a társulások stabilizálódjanak vagy a nem tudatosuló motivációk szintjén kell szinkronba kerülniük a cselekvőknek, vagy a közös célok és eszközök révén, vagy azáltal, hogy közös kényszereknek vannak kitéve. A cselekvéskoordináció e három szintjét a cselekvéselméletek központi fogalma az intencionalitás, vagyis a tudatosság segítségével preintencionális, intencionális és – minthogy a társadalmi kényszerek a cselekvések nem szándékolt következményeiként termelődnek újra – posztintencionálisnak

² Természetesen, mint minden választás esetében, a fenti öt szerzővel kapcsolatban is felmerül a kérdés, miért épp az általuk kidolgozott kritikai társadalomelméletekre támaszkodom? Fenntartva, hogy a társadalmi integráció lehetséges formáit ezek az elméletek sem fedik le teljességgel (tekintve, hogy azok szüntelen változásban vannak, így egy ilyen fajta totalitás-igény alighanem elméleti szempontból is paradox) és ennyiben a választás esetleges, úgy gondolom, hogy a „késő” és „klasszikus modernitás” legfontosabb aspektusai segítségükkel megragadhatók (részletesebben lásd: Sik 2015a: 7–11).

nevezhetjük.³ A továbbiakban a cselekvéskoordináció e három szinten azonosítható formáit tekintem át a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalomelméletei segítségével.⁴

Bourdieu szerint a társas cselekvések koordinációját, vagyis a társulások stabilitását pre-intencionális szinten a habitus, intencionális szinten az illúziók és posztintencionális szinten a különböző tőkék mentén szerveződő mezők biztosítják. A lehetséges cselekvések terét a materiális és szimbolikus tőkék jelölik ki abban az értelemben, hogy ezek olyan felhalmozott munkából származó erőforrásként szolgálnak, amit szabadon felhasználhat a cselekvő. Az ezek mentén kialakuló egyenlőtlenségek ilyenformán az egyén számára választható cselekvési alternatívák közti különbségeket is kifejezik: egyebek mellett azt, hogy ki milyen javakhoz fér hozzá, milyen jogosítványai és kompetenciái vannak. A cselekvők számára a tőkeviszonyok kényszerként adóttak amennyiben objektíve lehatárolják mozgásterüket. Ennek megfelelően lehetőségeik körét tágítandó, folyamatosan törekszenek a szimbolikus és materiális tőke felhalmozására. Minthogy a tőkék újraelosztása az esetek többségében zéró-összegű játszma-ban történik,⁵ így e törekvés szükségszerűen konfliktusossá teszi a mezőket (Bourdieu–Wacquant 1992: 97). Azt, hogy ez mégse eredményezzen szélsőségesen instabil társulást, elsősorban a szimbolikus erőszak nyomán bevészt illúziók és habitusok biztosítják.

Az illúziók olyan szabályokként foghatók fel, melyek a fennálló egyenlőtlenségeket és játszmákat a legitimitás aurájával ruházzák fel (Bourdieu 2002: 129). Ahogy a játékszabályoknak önkéntesen alávetik magukat az adott játékba kezdők, elfogadva az általa kijelölt tétet és stratégiákat, úgy fogadják el a különböző mezők szabályait is a cselekvők. A kettő közötti különbség abban áll, hogy míg a játékszabályok átláthatók és kölcsönösen elfogadottak a játékosok számára, addig a mezők szabályai elleplezik az egyenlőtlenségek újratermelődését, és ennyiben végső soron kényszeren alapulnak. Hiába vonatkoznak a tőkék megszerzésének szabályai mindenkire egyformán, ha különböző erőforrások okán mégis egyenlőtlen esélyeket eredményeznek, és ezáltal a fennálló viszonyok újratermeléséhez járulnak hozzá. Az illúziók ilyenformán a hatalmi viszonyokat uralmi viszonyná transzformáló értelmezési keretek, melyek a fair játékszabályok látszata révén legitimálják a valójában kiegyenlítőlen mezőharcokat. Noha az illúzió kijelöli a szabályokat, magát a szabályokhoz való viszonyt már korántsem határozza meg. Ez sokkal inkább a mezőpozíció kitapasztalása során kialakuló habitus függvénye (Bourdieu 1990: 53).⁶ A rendelkezésére álló tőkéktől függő cselekvési tereket belakva az egyén stratégiákat alakít ki, melyek diszpozicionális, ösztönös szinten eligazítják a legkülönbözőbb helyzetekben. Ezek a nem tudatosuló stratégiák egyaránt ösztönözhetnek a szabályokkal szembeni nagyvonalúságra, szigorú betartásukra vagy éppen semmibe vevésükre.

³ A preintencionális, intencionális és posztintencionális megkülönböztetéshez lásd: Sik 2012: 222–228.

⁴ Az egyes kritikai elméletek részletes elemzésére e tanulmányban értelemszerűen nincs mód (ehhez lásd korábbi munkáimat: Sik 2012, 2015a). Ehelyett az alábbiakban csupán a hálózati szintézis szempontjából kiemelt jelentőségű fogalmak ismertetését és egymáshoz való viszonyának tisztázását tűzöm ki célul.

⁵ A materiális tőke vonatkozásában a kizsákmányolás marxi fogalma jól megvilágítja, hogy a bér-munkás által előállított értéktöbblet kisajátítása milyen értelemben előfeltétele a profitnak. Hasonlóképpen a szimbolikus tőkék esetében a – versengés szabályait is magába foglaló – valóságdefiniálás monopóliumára utalhatunk: ez abban az értelemben szintén zéró-összegű játszma-hoz vezet, hogy az érintettek csupán szűk csoportja a többiek kizárása révén rendelkezhet felette, biztosítva saját előnyös pozícióját a versengésben.

⁶ Természetesen ahogy a mezők változnak, azzal párhuzamosan a habitus is folyamatosan formálódik. Ebben az értelemben nem zárt, hanem az új szocializációs hatásokra nyitott diszpozíciókészetnek tekinthető.

Giddens megközelítése szerint a társas cselekvések összehangolását preintencionális szinten a hétköznapi életet szervező rutinok, intencionális szinten a cselekvők reflexivitása, posztintencionális szinten pedig a reflexív intézmények fogalmaival írhatjuk le. A cselekvők elemi igénye, hogy a világban otthonosan érezzék magukat, vagyis egyszerre legyen számukra kiszámítható a jövő és bírjon valamiféle értelemmel tevékenységük. Ezt az ontológiai biztonságot a legelemibb szinten az biztosítja, ha a hétköznapi cselekvések automatikus pályára állnak, és ezáltal kivonódnak a tudatosulás köréből. Ebben az esetben ugyanis magától értetődővé és kiszámíthatóvá válnak, vagyis nem merülnek fel velük kapcsolatban kérdések miközben megakadásuknak is csekély az esélye. A rutinizált tevékenységek szisztematikusan ismétlődő cselekvési mintázatokat kirajzolva, a társak számára is kiismerhető cselekvési teret körvonalaznak (Giddens 1984: 50–53). Ezáltal képesek a különböző társulások stabilizálására. Ezen túlmenően a rutinok központi szerepet töltenek be a cselekvések kereteit kijelölő intézmények fenntartásának folyamatában is. Ezek épp attól képesek a téren és időn átívelő, lokális kontextusoktól függetlenül érvényes keretként funkcionálni, hogy a rutinok öntudatlan szintjén beépülnek a cselekvők horizontjába (Giddens 1984: 64).

Mínt hogy a rutinok közvetlenül és – az intézmények fenntartásában játszott szerepük révén – közvetve is a társulások stabilizálásáért felelősek, így a változó környezeti feltételekre való reagálás és alkalmazkodás óhatatlanul alternatív mechanizmusokra hárul. Ezen a ponton a cselekvők és intézmények szintjén egyaránt azonosítható reflexivitásra utalhatunk. A reflexivitás előfeltétele a rutinok és intézmények inadekvát mivoltának tapasztalata, vagyis annak átélése, hogy sem az automatizált cselekvési mintázatok, sem pedig a téren és időn átívelő kényszerek nem képesek többé a hétköznapi kiszámítható és problémamentes lefolyását biztosítani (Giddens 1984: 4–6). A magától értetődőségek helyett, a késő modern cselekvő környezeti és intézményi kockázatokkal, valamint a célok és eszközök értelmezési bizonytalanságaival találja magát szembe. Ennek megfelelően arra kényszerül, hogy folyamatosan maga mérlegelje a lokális és globális kockázatokat. Ebben szakértői tudások segítenek ugyan, ám – mínt hogy ezek maguk is a kockázatok és bizonytalanságok terébe ágyazódnak – a bizonyosság illúzióját immár nem képesek megteremteni. Az egyes kockázatok mérlegelése az egyén feladatává válik, hasonlóképpen a korábban ezekre ráépülő identitás megteremtéséhez. Mínt hogy a magától értetődőségek megszűnése a cselekvők mellett az intézményeket is érinti, így arra ők is hasonlóan reagálnak: ahelyett hogy az alapjukul szolgáló szakértői tudást automatikusan alkalmazzák, interakcióra lépnek a cselekvőkkel, perspektívájukból reflektálnak saját működésükre, beépítve az ő szempontjaikat is. Míg a rutinok és tradicionális intézmények magától értetődőségük révén, addig a reflexív cselekvők és intézmények önmaguk és környezetük folyamatos monitorozásával járulnak hozzá a társulások stabilizálásához, vagyis a flexibilitás lehetőségének biztosításával (Giddens 1991: 21–23).

Habermas elméletében a társas cselekvések koordinációját preintencionális szinten a természetes beállítódásban adott életvilág, intencionális szinten a reflexív beállítódást lehetővé tevő kommunikatív cselekvés, posztintencionális szinten pedig az alrendszerek biztosítják. Az életvilág fogalma arra a tudatosulás küszöbét el nem érő értelmezési folyamatra utal, melynek eredményeként előáll a magától értetődő, megkérdőjelezetlen „valóság”. E folyamatok olyan sémákra és idealizációkra támaszkodnak, melyek automatikusan és éppen ezért észrevétlenül fejtve ki hatásukat, strukturálják az észleleteket és értelemmel töltik meg a jelenségeket. Mínt hogy ezek az értelmezési folyamatok „természetes beállítódásban” a tudatosulási küszöböt nem érik el, nem kontrollálhatók a cselekvők által. Ugyanakkor automatikus mivoltuknak köszönhetően egyúttal az evidencia végső bázisaként is szolgálnak (Habermas 2011: 371–375). Az értelemdáshoz használt idealizációk és sémák elsajátítása továbbá elválaszthatatlan a nyelvhasználatától. Ezért az életvilág óhatatlanul egy közös, interszubjektív valóságot fejez ki, ezáltal fundamentális szinten hozzájárul a társulások stabilizálásához.

Az életvilág magától értetődősége felfüggesztődik azokban a helyzetekben, amikor a cselekvés szempontjából inadekváttá válik, vagyis nem teszi lehetővé az elérni vágyott célok megvalósítását a kézenfekvő eszközök segítségével. Ilyenkor a valóság elveszti természetes, evidens auráját és új értelmezés kidolgozása válik szükségessé. Minthogy a sémák és idealizációk nyelvi közvetítéssel kerülnek elsajátításra, így megújításukra is beszédaktusok sorozatában nyílik lehetőség, egy új, kölcsönösen elfogadható jelentéshorizont elfogadása révén (Habermas 2011: 371). Egy ilyen vita maga is a közös jelentés megtalálására irányuló cselekvésnek tekinthető, ami sajátos racionalitáspotenciált rejt magában. Amennyiben a beszédaktusok az érvek és ellenérvek logikáján alapulnak, úgy a lehető legracionálisabb közös tudást hozzák felszínre, amennyiben rejtett vagy nyílt hatalmi viszonyokon, úgy a reflexió elől elzárt, dogmatikus valóságértelmezést. Minthogy a kommunikatív cselekvés célja a közös valóság megteremtése, ezért a lokális cselekvéskoordináció mellett hosszútávon a társulások stabilizálásához is hozzájárul.

A valóság értelmezésének nem tudatosuló és közösen megvitatott formáit kiegészítik a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok alapján szerveződő alrendszerek. Az olyan intézményesített eszközök mint a pénz vagy a jogszabályok egyaránt lehetőséget teremtenek arra, hogy kötött pályára tereljék a kommunikációt és ezáltal a valóságértelmezés különbségeiből fakadó esetlegességeket csökkentsék. Ehhez mindössze arra van szükség, hogy magukra a médiumokra vonatkozó jelentéseket elfogadják a cselekvők. Ezáltal világlátásukban különböző széles csoportokat felölelő társulások stabilizálására nyílik lehetőség. A médiumok téren és időn átívelő közös alkalmazkodási pontokként, a társas cselekvések szabványosított kereteit jelölik ki. Az ezek keretében lefolytatott cselekvések különböző feladatokra specializálódnak, az életvilágban megnyilvánuló társadalmi kontextustól való eloldódás révén biztosítva rendszerszerű működésüket (Habermas 2011: 398). A rendszerek ilyenformán egyszerre tekinthetők rendkívül hatékonyak, ugyanakkor a hétköznapi élet kérdései iránt indifferensnek.

Honneth szerint a társas cselekvések összehangolása szempontjából kulcsfontosságú az elismerés iránti vágy. Preintencionális szinten az intimitás és szeretet, intencionális szinten a teljesítmény és az egyéni életforma elismerése, posztintencionális szinten a méltóság jogi elismerése fejezik ki azt, hogy a társak miként járulnak hozzá az identitás fenntartásához. Amennyiben e különböző formákat öltő elismerésben hiányt szenved a cselekvő, úgy az önmagához való viszonya is torzul, valamint cselekvési képessége is beszűkül. Ez motiválja arra, hogy küzdjön társai elismeréséért, mely küzdelem ilyenformán a társas cselekvések összehangolásának előfeltétele.

A tudatos kontrolltól, erős érzelmi meghatározottsága miatt független szeretet az egyéni kvalitások másik egyén általi elismeréseként értelmezhető (Honneth 1996: 95). Az ön- és másokba vetett bizalom egyaránt összefüggésbe hozható vele abban az értelemben, hogy az intimitásban nyílik lehetőség az egyén feltárulkozására és az ennek során megmutatkozó sajátosságokra vonatkozó visszajelzésre. Amennyiben az identitása lényegi elemeit feltáró egyén pozitív megerősítést kap, úgy tudja ezeket a cselekvések olyan szervezőelvévé transzformálni, melyekre akár a társak véleménye ellenében is támaszkodni tud (önbizalom). Az intimitásban megalapozott relatív függetlenség, egyúttal arra is lehetőséget teremt, hogy nyitott legyen a közös cselekvésre, minthogy az nem hordozza magában a másoknak való totális alávetettség lehetőségét (bizalom). Amennyiben e pozitív megerősítés nem átélhető, akár a szeretet pusztá hiánya, akár annak ellenpontjaként a fizikai és lelki megfélemlítés okán, úgy mind az önbizalom, mind pedig a másokba vetett bizalom lecsökken. A szeretet ilyenformán amellet, hogy közvetlenül megerősíti az intim kapcsolatokat, egyúttal az ön- és másokba vetett bizalom fenntartása révén közvetve is hozzájárul a társulások stabilizálásához.

A teljesítmény méltányolása és az egyéni életformák iránti szolidaritás az egyéni kvalitások kollektív elismerésének különböző formáira utal. E látszólag különböző területeket az önbecsülés kérdése kapcsolja össze: a munkaerő piaci teljesítmény – első sorban materiális javadalmazásban kifejezésre juttatott – elismerése, valamint a kulturális sajátosságok – első sorban szimbolikus formában történő – elismerése egyaránt az egyén társadalmi „értékességét” fejezik ki, vagyis a társak megbecsülését. A materiális hasznosság és a kulturális elfogadottság a társadalmi tér alighanem két legfontosabb dimenziója mentén elfoglalt pozíció indikátorai, így a cselekvők számára kitüntetett jelentőségűek. Ez azt jelenti, hogy a cselekvők jó eséllyel tudatosan viszonyulnak hozzájuk, terveket szőnek velük kapcsolatban, kiemelt feladatnak tekintik kivívásukat. A megbecsülés ilyenformán azzal járul hozzá a társulások stabilizálásához, hogy olyan intézményesített célokat jelöl ki, melyek a nyilvános cselekvéshelyzetekben igazodási pontként szolgálnak (Honneth 1996: 125–130).

A méltóság jogi védelme az emberi mivoltból fakadó jogosultságok intézményes rögzítéseként, az univerzális kvalitások kollektív elismerésére utal. Jogalannyá válva az egyén az elidegeníthetetlen jogai tiszteletben tartásáról szerez tapasztalatot. Ez a morális élmény szolgálhat alapjául annak, hogy önmagára is olyan jogokkal és kötelességekkel rendelkező cselekvőként tekintsen, aki kompetens különböző igazságossági kérdések mérlegelésében. A méltóság intézményesített formában történő elismerése olyan általános keretként értelmezhető, amely a hétköznapi cselekvéshelyzetekben felmerülő normatív kérdések kezelésének szabályait rögzíti. Ebben az értelemben a jog olyan felületként szolgál, ahol kölcsönösen elfogadható keretek között nyílik mód a konfliktusok rendezésére. Ezáltal lehetővé teszi, hogy a társulásokat potenciálisan destabilizáló nyílt vagy rejtett erőszak helyett a nézeteltérések kontrollált keretek között legyenek feloldhatók (Honneth 1996: 109–115).

Lash szerint a társas cselekvések összehangolását a késő modern társadalomban preintencionális szinten a folyamatosan áramló információ, intencionális szinten az esztétikai reflexivitás, posztintencionális szinten pedig az épített-technikai környezet biztosítja. Ahogy az információ a virtuális hálózatokban egyre inkább átszövi a hétköznapi életet, fokozatosan kivonódik a tudatosulás tartományából. Igaz, nem abban az értelemben, hogy egyáltalán ne törne be a tudatba: az információ amiatt kerül ki a tudatosuló értelmezési folyamatok köréből, mert szüntelen áramlása felszámolja azt az időt és teret, ahol értelemmé lenne formálható. Az információ efemer jelenség, abban a pillanatban érvényes, amikor valós időben közvetítésre kerül, majd anélkül tűnik el, hogy nyomot hagyna a cselekvő életvilágán. Ilyenformán az információ annyiban képes a társulások stabilizálására, amennyiben tagjai egyazon csatornára vannak rácsatlakozva és valós időben követik a rajta áramló ingereket (Lash 2002: 2–3).

Az esztétikai reflexivitás az osztályozáson és kategóriákon alapuló, társadalmilag meghatározott értelmezési folyamatok alternatívája. Ennek során a valóság zárt jelentéstartományának felnyitása a cselekvő célja, és ezáltal olyan új értelem megtalálása, ami szétfeszíti a fennálló kereteket. Az esztétikai reflexivitás ilyenformán a társadalmi keretektől való radikális függetlenedés terepe. A társulások stabilizálásához az ezen alapuló cselekvés oly módon járul hozzá, hogy azon válságok kezelésére, melyek a közös kategóriák és sémákat is érintik általuk nyílik lehetőség. Ebben az értelemben miközben a cselekvők szintjén az autonómiát teszi lehetővé a társulás szintjén a megújulást (Lash 1999: 173–181). Az esztétikai reflexivitás egyaránt ellenpontját képezi az értelemvesztést eredményező információs logikának és annak az épített-technikai környezetnek, ami a cselekvések fizikai keretként szolgál. A késő modernitásban a tárgyak egyre kevésbé megkerülhető elemei a cselekvéshelyzeteknek, így az általuk közvetített hatások maguk is a cselekvési teret lehatároló, normatív szereplővé válnak. E hatások – akár alkotói szándékot fejeznek ki, akár attól független, nem szándékolt következményt – a cselekvők számára olyan fizikai kényszerekként jelennek meg, amely egységes formára hozza az interakciókat. Ebben az értelemben az épített-tárgyi környezet materiális szinten hat ki a társulások stabilizációjára (Lash 1999: 78–87).

A fenti elméletek a társadalmi integráció olyan alternatív leírásait kínálják, melyek a kettős kontingencia kezelésének magyarázatát különböző normatív szempontok alapján teszik lehetővé. Bourdieu az egyenlőtlenségek, Giddens a reflexivitás, Habermas a kommunikáció, Honneth az elismerés és Lash a technika perspektívájából elemzik a társadalmi integráció mechanizmusait. Elméleteikből kiindulva a társas cselekvéshelyzetekben megjelenő kölcsönös kiszámíthatatlanságot a nem tudatosuló motivációk szintjén a materiális és szimbolikus tőkék megszerzéséhez és birtoklásához köthető testi beidegződések, a világ otthonosságát fenntartani hivatott rutinok, a valóság értelmezéséhez használt közös sémák és idealizációk, a másik érzelmi elismerése iránti vágy, vagy a virtuális hálózatokban áramló információ egyaránt biztosíthatja. Intencionális szinten a kettős kontingencia a javak megszerzéséért folyó játszmákat szabályozó illúziók, a kockázatokra és bizonytalanságokra szakértői tudások alapján történő reflexió, a kölcsönös megértésre törekvő érvelő kommunikáció, a másik materiális vagy szimbolikus elismerése iránti vágy, vagy a társadalmi jelentéskészletet megújító autonóm reflexió segítségével csökkenthető. Posztintencionális szinten a kettős kontingencia a szimbolikus és materiális tőkékhez köthető kényszerek segítségével, a cselekvők szempontjaira nyitott intézmények, a médiumok által lehatárolt kommunikáció keretei között, a jog által szabályozott módon vagy az épített-tárgyi környezet által közvetített cselekvési térhez igazodva kezelhető (1. táblázat).

1. táblázat

A társadalmi integráció kortárs kritikai elméletekben megjelenő mechanizmusai

társadalmi integráció logikája / szintje	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenség (Bourdieu)	habitus	illúzió	mező
reflexivitás (Giddens)	rutinok	kognitív reflexivitás	reflexív intézmény
kommunikáció (Habermas)	életvilág	kommunikatív racionalitás	alrendszer
elismerés (Honneth)	szereket	teljesítmény/ különböző életformák elismerése	jogi elismerés
technika (Lash)	információ	esztétikai reflexivitás	épített-technikai környezet

A kortárs kritikai elméletek ugyanakkor párhuzamosak abban az értelemben, hogy egymást kölcsönösen kizáró előfeltevéseken alapulnak. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy adott jelenséget a saját fogalmi készletükre redukálnak, vakfoltban hagyva az alternatív integrációs logikákat.⁷ Ezért ezek a kritikai elméletek közvetlenül nem kapcsolhatók egymáshoz. Ehelyett

⁷ Egy példával megvilágítva: a moralitás fogalmára Bourdieu elméletének keretei között sajátos szimbolikus tőkeként, Giddens alapján bizonytalanná váló szakértői tudásként, Habermas szerint a kommunikatív cselekvés előfeltételeként, Honneth felől az elismerés mércéjeként, Lash-ből kiindulva az esztétikai reflexivitást korlátozó sémaként tekinthetünk. E megközelítések inkommensurábilisak abban az értelemben, hogy különböző szempontokat tekintenek alapvető jelentőségűnek, és arra redukálják az alternatív értelmezéseket. Bourdieu például a kommunikatív cselekvés gyakorlatát sajátos illúzióként írta le, Giddens az illúziókat sajátos szakértői tudásként, Habermas az esztétikai reflexivitást a kommunikatív cselekvés megakasztásaként, Honneth a szakértői tudást az elismerési harcok terepeként, Lash az elismerési harcokat az esztétikai reflexivitás korlátjaként.

első lépésben egy olyan metaelméleti nyelvre kell őket lefordítani, ahol egyidejűleg létező cselekvési tereként újraértelmezhetők. A következő fejezetben bemutatott hálózatelméleti megközelítés ezt a célt szolgálja.

A hálózatelmélet mint metaelmélet

Az olyan hálózatelméletek mint White vagy Latour elmélete abban az értelemben kiegészítik a fenti modelleket, hogy hozzájuk hasonlóan a társulások leírására tett kísérletnek tekinthetők. Ugyanakkor abból a szempontból eltérnek tőlük, hogy nem a kettős kontingenciát feloldó cselekvéskoordinációs mechanizmusokat állítják vizsgálódásaik középpontjába, hanem az egymáshoz kapcsolódó és különváló hálózatok szüntelen dinamikáját. Noha White és Latour elméletei sok szempontból különböznek egymástól, paradigmaváltási kísérletük iránya mégis összekapcsolja őket. Mindketten arra tesznek kísérletet, hogy a „nagyelméletek” által kidolgozott társadalomelméleti kategóriákat visszabontsák, és a társulások elemi hálózati dinamikájára fókuszálva dolgozzanak ki alternatív modelleket. A hálózati megközelítés a társulások legalapvetőbb sajátosságából indul ki: abból, hogy cselekvők, jelentések, intézmények egymáshoz kapcsolódnak. Ebben a megközelítésben nincs eleve kitüntetett jelentősége sem a cselekvőnek, sem a struktúrának, sem a közös jelentéseknek vagy tudatalatti vágyaknak. Sokkal inkább az tekinthető kulcskérdésnek, hogy milyen kapcsolódási konfigurációk lehetségesek, milyen mechanizmusok blokkolják a kapcsolódásokat, és milyen változástendenciák azonosíthatók.

White megközelítése szerint a társulásokra úgy érdemes tekinteni mint különböző hálózatok metszéspontjára. Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a társulások határai soha nem rögzítettek. A tagok direkt és indirekt módon többféle hálózatba is be vannak ágyazódva, mely hálózatokban különböző mozgásterük van. Az, hogy adott hálózatban miként viselkedik az egyén, a hálózat egészének függvénye: egyaránt összefüggésbe hozható a kapcsolódások morfológiai sajátosságaival (pl. centralizáltság), a hálózatot szervező kötések típusával (pl. közös jelentések), valamint a kapcsolódást lehetővé tevő és blokkoló mechanizmusokkal. Ebből fakadóan a hálózat új taggal történő bővülése vagy valamely tag kilépése a hálózat egészét mozgásba hozza. Ez mindenekelőtt azt eredményezi, hogy a társulások dinamikus képződmények: folyamatosan változásban van, hogy éppen kik, mik és miként kapcsolódnak egymáshoz. A cselekvők perspektívája, vagyis az, hogy milyen tudatosuló és nem-tudatosuló szempontokhoz, illetve kényszerekhez igazodnak, ennek megfelelően szintén szüntelen változásban van. A le- és hozzákapcsolódások a hálózatokban ilyenformán a kontroll újraelapozásának folyamatos igényét tartják fenn, vagyis a hálózati pozíciók szüntelen újraelosztását. A cselekvők szempontjából ez egyúttal a pozíciótól elválaszthatatlan identitás folyamatos újrapépítésével jár együtt (White 2008: 1–2).

Természetesen a hálózatok fenti értelemben vett folyamatos forrongása nem tükrözi a hétköznapi tapasztalatokat. Ebben az értelemben ez az analitikus modell a kettős kontingenciához hasonló szerepet tölt be az elméletalkotás folyamatában: felvázolja azt a feladatot, amit a legkülönbözőbb társulásoknak meg kell oldaniuk. A hálózatelmélet feladata ennek megfelelően azon mechanizmusok azonosítása, melyek segítségével az alapértelmezésben folyamatosan változásban lévő hálózatok kontrollálhatók és az identitások stabilizálhatók (White 2008: 36–37). E mechanizmusok között elsőként azokat az interakciókban formálódó történeteket kell megemlíteni, melyek a hálózat működése során felmerülő kérdésekre adott korábbi válaszokat tartalmazzák. Minden hálózat esetében azonosíthatók olyan paradigmatisztikus történetek, melyek a múltban előforduló tipikus kontrollküzdelmeket beszélik el, előrevetítve azt, ahogy a kapcsolódásokat „szokás” megszervezni és azt is, hogy milyen pozíciók és identitások lehetségesek. Bár a történetek tájékoztatnak a hálózat működésének kereteiről, mint-

hogy az értelmezés számára nyitottak, korántsem határozzák meg részletekbe menően identitás és kontroll szerveződését (White 2008: 26–27).

Ezen a ponton olyan mechanizmusokra kell utalni, melyek nem egyszerűen példaként állnak a hálózat tagjai előtt, hanem egyúttal szankcionálják is az eltérést, és ezáltal követendő hálózatszerveződési mintázatokat valószínűsítenek. Ilyen mechanizmus a különböző értékelési rendeket kifejező diszciplínák. Attól függően, hogy a hatékonyság, a presztízs vagy a tisztaság értékei állnak a középpontban, megkülönböztethetünk egymástól termelésre szakosodott interfész, döntéshozatalra szakosodott tanács, vagy a megkülönböztetésre szakosodott aréna hálózatokat (White 2008: 63–65). E különböző értékek a kapcsolódások és blokkolódások eltérő logikáját határozzák meg, a hálózaton belüli kontroll és a hozzáférhető identitások variációit hozva létre. Miközben a diszciplínák az adott hálózati típusok céljait meghatározzák, addig az eszközöket nem. E tekintetben különböző stílusok azonosíthatók, amelyek a célok elérésének eltérő módjait fejezik ki. Ezek a valóság hálózaton belüli értelmezésének sarokpontjait jelölik ki, megteremtve a társas cselekvések közös horizontját. Ilyen stílusnak tekinthető a felvilágosodás örökségeként máig meghatározó racionalitás vagy az autonóm szubjektum koncepciója, melyek meghatározó szerepet töltenek be a legkülönbözőbb célok mentén szerveződő hálózatokban (White 2008: 115).

Noha a diszciplínák és stílusok segítségével értelmezhetővé válnak az egymáshoz közvetlenül kapcsolódó cselekvők hálózatai, az indirekt kötések által szervezett hálózatok értelmezéséhez nem elég pusztán az interakciókban formálódó közös célokra vagy eszközökre utalni. A hálózatok lokális diszciplináris és stiláris kereteitől függetlenül szerveződnek a nyilvánosságban kifejtett retorikákon és a – hálózatok általános szabályozására hivatott – kontrollrezsimeken alapuló intézmények. A retorikák olyan igazodási pontokat jelölnek ki, amelyek hálózatok széles köre számára irányadók, függetlenül attól, hogy azok kapcsolatban állnak-e egymással (White 2008: 220–225). Ilyen intézménynek tekinthető például az egyéni életutat szervező karrier, amely az interfész hálózatok kapcsolódási sorrendjének hasonló mintázatait teremti meg egymástól térben és időben távoli cselekvők számára, vagy a gazdasági szervezetek, melyek az interfész hálózatok és egy bürokratikus-racionális stílus egységként a termelés hasonló kereteit határozzák meg. A kontrollrezsimek a diszciplínák és stílusok szabályozásának legtágabb kereteit jelölik ki olyan általános értékek mint az igazság vagy a jogszerűség alapján.

Latour megközelítése szerint a társulások szerveződésének megértéséhez nem elegendő egyszerűen a cselekvők egymáshoz kapcsolódását elemezni. A cselekvők szándékaiból, beidegződéseiből vagy valamiféle immateriális normatív kényszerből kiinduló magyarázat a szociológiai gondolkodás történetének olyan öröksége, ami beszűkíti a megértés terét. Miközben a társadalomtudományok kialakulásakor döntő jelentősége volt annak, hogy a társulások működését önálló társadalmi tényekkel magyarázzuk, addig mára ez a lehatárolás okafogyottnak tekinthető. Ha egy elméleti előfeltevésektől mentes, szándékoltan naiv pillantást vetünk a társulások működésére – Latour kifejezésével élve, „követjük a cselekvőt” –, akkor szubjektumok és dolgok olyan komplex szövetével találjuk magunkat szembe, amelyben korántsem magától értetődő az oksági viszonyok és a stabilizáló mechanizmusok mibenléte (Latour 2005: 30–37). Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ találjunk, a szubjektumok és dolgok hálózatát szét kell szálazni és folyamatában vizsgálni, hogy miként tevődik össze a különböző komponensekből az, amit aztán a szociológia cselekvésként, csoportként vagy struktúraként értelmez.

A szubjektumok és dolgok szöveteként felfogott „cselekvőhálózatokban” mediátorokat és intermediátorokat megkülönböztethetünk egymástól, aszerint hogy a hálózat adott tagja maga is hatások kiindulópontjaként szolgál-e vagy csupán közvetíti valamely más tag hatását. Az, hogy ki vagy mi sorolódik be az előbbi vagy utóbbi kategóriába, nem a szubjektum vagy a dolog esszenciális tulajdonsága, hanem mindig az aktuális hálózati konfigurációban eldőlni

sajátossága. Ebből a perspektívából nézve a szociológia nem cselekvők, dolgok vagy intézmények esszenciális tulajdonságait vizsgálja, hanem különböző hálózatokban betöltött szerepüket. Könnyen lehet ugyanis, hogy egy cselekvő vagy intézmény egy hálózati konfigurációban mediátorként van jelen, míg más hálózatok vonatkozásában intermediátorként. Ilyenformán a cselekvő, tárgy vagy intézmény csakis az éppen releváns hálózati konfiguráció egésze felől érthető meg, nem pedig belső, tőle elválaszthatatlan sajátosságokat tulajdonítva neki (Latour 2005: 66–67).

Azzal, hogy a társulások értelmezésekor a szubjektumoknak és objektumoknak egyforma cselekvési képességet tulajdonítunk, a hálózatok stabilizálásának új szempontjaihoz jutunk. Miközben a valóságértelmezés sémái és a normatív előírások kitüntetett szerepet töltenek be a szociológiai gondolkodásban, egyúttal el is fedik a kényszer materiális aspektusát. Míg a sémák és normák óhatatlanul tartalmazznak egy az értelmezés folyamatában rejlő esetlegességet, a dolgok a cselekvés megkerülhetetlen fizikai kereteit jelölik ki. Ilyenformán azok a kényszerek, melyek kulcsfontosságúak egy társulás stabilizálása szempontjából, hatékonyabbak, ha valamilyen dologként jelennek meg, nem pedig immateriális normaként. Ez magyarázza, hogy miért kell kitüntetett figyelmet fordítani a cselekvőhálózatok tárgyi elemeire, és arra, ahogy belőlük felépülnek a társulások (Latour 2005: 194–195). Ennek segítségével egyaránt vizsgálhatók lokális és makrohálózatok, attól függően, hogy a mediátorok és intermediátorok révén a cselekvők milyen széles köre áll kölcsönhatásban egymással. A makrohálózatok esetében további kérdésként merül fel azoknak a mediátoroknak a helyi beágyazása, melyek hasonló logika mentén szervezik meg az egymással közvetlenül össze nem kapcsolt hálózatokat. Ezen a ponton sokszor olyan tárgyi-technikai komponenseket találunk (plug-in), melyek egyfajta makro-integrációt tesznek lehetővé.

Noha White és Latour elméletei mind kiindulási pontjuk, mind módszereik, mind pedig konkrét következtetések tekintetében különböznek egymástól, abból a szempontból mégis párhuzamba állíthatók, hogy egyfajta „hálózati fordulatot” hajtanak végre. Ennek legfontosabb eleme azoknak a társadalomelméleti kategóriáknak a lebontása, melyek akár a cselekvők, akár az interakciók, akár a társulások belső tulajdonságaival magyarázzák a jelenségeket. A hálózatelméleti megközelítés ehelyett abból indul ki, hogy adott cselekvők, interakciók vagy társulások különböző hálózati konfigurációban eltérő tulajdonságokra tehetnek szert. Ennek megfelelően a megértés sem nélkülözheti a hálózati sajátosságokra történő előzetes reflexiót. A mindenkori hálózat feltérképezéséből kiindulva állapítható meg, hogy a szubjektumok és dolgok milyen társulássá állnak össze és miként járulnak hozzá annak fenntartásához vagy éppen lebontásához.

Ez a fordulat teremt egyúttal lehetőséget arra is, hogy a kettős kontingencia által támasztott kihívásokat kezelő cselekvéskoordinációs mechanizmusokat újraértelmezzük, és a különböző elméletek által kidolgozott inkommenzurábilis modelleket egy közös metaelméleti térben helyezzük el. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth vagy Lash elméleteiben azonosítható preintencionális, intencionális és posztintencionális cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyaránt abból indulnak ki, hogy a cselekvőkhöz, interakciókhoz vagy intézményekhez hozzárendelhetők olyan sajátosságok, melyek a legkülönbözőbb társas helyzetekben egyaránt jellemzik őket, ily módon járulva hozzá a társulások stabilizálásához. Ebben a megközelítésben van a cselekvőknek habitusa, rutinjai, életvilága, kognitív és esztétikai reflexivitása, illúziói; van az interakcióknak racionalitás és elismerési potenciálja; az intézményeknek pedig tőkefelhalmozási, reflexív, automatizált, jogi, információs és technikai-tárgyi aspektusa. White és Latour ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy ilyen értelemben esszenciális tulajdonságok nem léteznek: egyazon cselekvő, interakció vagy intézmény a hálózati kontextustól függően különböző logikákhoz igazodhat. Mindezek a kategóriák származtatott fogalmak: adott hálózati konfigurációt jellemző diszciplínaként, stílusként, retorikaként és

kontrollrezsimeként értelmezhetők újra, melyek szubjektív és objektív mediátorokra és intermediátorokra támaszkodnak.

Ebből a következtetésből továbblépve, a cselekvéskoordinációs mechanizmusok is átértelmezhetők. Azok nem a kettős kontingencia megoldásának általános modelljei, hanem adott hálózati konfigurációban felbukkanó kötéstípusok. A különböző társadalomelméletek e perspektívából eltérő hálózatokra fókuszáló elemzéseként mutatkoznak meg, melyek modelljei sokkal inkább egy-egy hálózati logikát írnak le, mintsem a cselekvők, interakciók vagy intézmények univerzális működési logikáját. Lemondva arról az igényről, hogy a társadalomelméletek segítségével esszenciális integrációs sajátosságokat azonosítsunk, és ehelyett abból kiindulva, hogy az integrációs sajátosságok a hálózati kontextus függvényei, a különböző elméletek által kidolgozott cselekvéskoordinációs mechanizmusok termékeny módon, egymás komplementereiként értelmezhetők újra. Olyan modelleként, melyek segítségével különböző kapcsolódási logikák által meghatározott társadalmi terek azonosíthatók.

A hálózatelméleti megközelítésben a habitus, a rutin, az életvilág, a szeretet vagy az információ nem a cselekvők vagy interakciók inherens tudatalatti sajátosságaként ragadható meg, hanem különböző preintencionális hálózati konfigurációban relevánssá váló kötési mintázatként. Hasonlóképpen az illúzió, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a teljesítmény vagy az életforma elismerése és az esztétikai reflexió sem a cselekvők szándékainak vagy az interakciók szerkezetének különböző helyzeteken átívelő esszenciális attribútuma, hanem különböző intencionális hálózatokat jellemző kapcsolódási forma. És végül a mezők, reflexív intézmények, alrendszer, jogi elismerés vagy az épített-technikai környezet sem a társadalmi kényszerek szükségszerű velejárója, hanem a posztintencionális hálózatok kötéstípusa. A társadalomelméletek hálózatelméleti továbbgondolásával olyan irányba folytatható a társulásokról való gondolkodás, ami mindkét megközelítés számára új távlatokat nyit meg. Egyszerre nyílik lehetőség a társadalomelméletek és a hálózatelméletek legfontosabb hiányainak kezelésére.

White és Latour elméletei azon túlmenően, hogy a kettős kontingencia problematikájából kiinduló, esszencializáló elméletek kritikáját adják, a bennük kidolgozott részletes cselekvéskoordinációs ideáltípusokhoz hasonló fogalmakat nem tudtak kidolgozni. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash erre hiába képes, ha olyan zárt elméleteket dolgoztak ki, melyek – épp esszencializáló mivoltuk miatt – a cselekvéskoordinációs mechanizmusok szűk köréhez férnek csupán hozzá. Ezt a két problémát az integrációelméletek hálózati szintézise egyidejűleg kezeli. Ennek segítségével a társulások olyan új modelljéhez jutunk, amely különböző integrációs logikák által meghatározott hálózatokon alapul. Minthogy a cselekvők egyidejűleg be lehetnek ágyazva mindezekbe, viselkedésüket az határozza meg, hogy épp melyik hálózat hatása a döntő az adott helyzetben. Más szóval az, hogy nem tudatosuló motivációkon, szándékokon vagy éppen kényszereken alapuló kötések hoz létre, továbbá az, hogy ezeken belül a habitus, rutin, életvilág, szeretet vagy információ, illetve az illúzió, kognitív reflexió, kommunikatív cselekvés, teljesítmény és életforma elismerése vagy esztétikai reflexió, illetve a mező, reflexív intézmény, alrendszer, jogi vagy épített-technikai környezet logikájához igazodik, annak a függvénye hogy milyen diszciplínák, stílusok, retorikák és kontrollrezsimek, illetve mediátorok és intermediátorok hatásának van kitéve. Az alábbiakban e különböző logikák által meghatározott hálózatok rövid jellemzésére teszek kísérletet.

A társadalmi hálózatok típusai

A habitualizált kötések alapuló hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek alkotóik valóságértelmezésétől, valamint a kényszerek intézményi, rendszerszerű, jogi és technikai aspektusától. Ehelyett olyan beidegződéseken alapulnak, amelyeket elsősorban a tőkeviszonyok és a belőlük fakadó lehetőségek határoznak meg. A habitusok szintjén szerveződő hálózatok ebben az értelemben kevésbé flexibilisek, sokkal inkább olyan automatikus stratégiák jellemzik őket, melyek az egyenlőtlenségi viszonyokat fejezik ki és termelik újra. A habitualizált kötések alapuló hálózat egy olyan játékhoz hasonlít, melyben a résztvevők begyakorolt mozdulatok szerint járnak el, aszerint szabva meg céljaikat, eszközeiket és egymáshoz való viszonyukat, hogy milyen mértékben birtokolják, és miként viszonyulnak a játék alapjául szolgáló tőkéhez. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a materiális és szimbolikus tőkék szolgálnak, meghatározva a releváns diszciplinákat és stílusokat. Továbbá ezek tekinthetők a hatások kiindulópontjaként szolgáló mediátornak is, melyek magukhoz igazítják a hálózat további alkotóelemeként megjelenő szubjektumokat és dolgokat. Példaként egy szubkultúra tagjaiból összeálló bandára érdemes gondolni, ahol a szimbolikus tőke jelöli ki a tagok mozgásterét és szerzei gyakorlatait.

A rutinok mentén szerveződő hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek a tudatosuló jelentésektől és kényszerektől egyaránt. Ehelyett olyan szokásokon alapulnak, amelyeket az egyén maga alakít ki, hétköznapi cselekvéseit kiszámíthatóvá és otthonossá teendő. Ezek a hálózatok ilyenformán, hasonlóan a többi preintencionális hálózathoz, nehezen változnak, hiszen lényegük éppen az – akár társadalmi hatásokkal szemben is fenntartott – állandóság. A rutinok alapján működő hálózatokat ennek megfelelően az egyének szüntelenül ismételt viselkedésmintázatai szervezik, amennyiben e repetitív jelleg öncéllá válik. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a múltbeli mintázatok, vagyis a tradíció szolgál, kijelölve az érvényes diszciplinákat és stílusok körét. Továbbá az ezt kifejező személyek és dolgok válnak mediátorra, saját logikájukhoz igazítva a hálózat további elemeit. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol meghatározott szokások alapján folynak a hétköznapok, kijelölve a közös találkozások, étkezések, logisztikai feladatok ismétlődő rendjét.

A közös életvilág alapján szerveződő hálózatokat a valóság magától értetődő interpretációja jellemzi, ami reflektálatlanul alkalmazott, cselekvési receptekben és sémákban fejeződik ki. E nem tudatosuló receptek függetlenek mind az egyenlőtlenségi struktúráktól, mind az egyéni szokásoktól, mind az elismerési rezsimektől, mind pedig a technikai kényszerektől. Ehelyett egy adott közösség kollektív emlékezetébe ágyazódnak. Az életvilág egy hálózat történetének a lenyomata: a közösen átélt tapasztaltok a múltbeli eseményeket a természetesség aurájával ruházzák fel és ezáltal kijelölve az evidencia bázisát megteremtik az együttműködés alapját. Ilyenformán e hálózatok megkülönböztető sajátossága a közös tapasztalati tér, ami önmagában képes a kontrollra, diszciplinákat és stílusokat körvonalazva, valamint kijelölve a mediátor és intermediátor pozíciókat. Példaként egy iskolai osztályközösségre érdemes gondolni, ahol az évek során átélt élmények meghatározzák az iskolai élet magától értetődő kereteit.

A szeretet kötései által szervezett hálózatok a társadalmi szerepeitől függetlenített másikkal való viszonyuláson alapulnak. Ebben az értelemben le vannak kapcsolódva minden más logika alapján szerveződő hálózatról, olyan izolált egységként jellemezhetők, melyet kizárólag a tagok interakciója határoz meg. Bizonyos értelemben épp a jelentésekről, tradíciókról való lekapcsolódás az, ami megteremti annak a lehetőségét, hogy egyediségükben viszonyuljanak egymáshoz a cselekvők. Ez nyit utat ahhoz, hogy a tágabb társadalmi hálózatokban kialakult jelentésektől független képet alkossanak egymásról, és azokhoz képest alternatív alapokra helyezték kapcsolatukat. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb sajátossága a „kontroll privatizálása”, vagyis egy olyan relatív autonómia, ami helyet teremt új, a társadalmi hatásoktól függetlenített identitások megszületésének. Értelemszerűen elsősorban a

szeretett másik funkcionál mediátorként, ami a hozzá való viszony alá rendeli a szubjektumok és objektumok szélesebb körét. Példaként intim, baráti vagy családi kapcsolatokat képzelhetünk el, melyekben az egymáshoz fűződő kapcsolatokat kizárólag az interakciók formálják függetlenül a más hálózatokban begyakorolt szerepektől.

Az információs hálózatok a közös csatornához való kapcsolódáson alapulnak. E hálózatok tagjai függetlenek a különböző nem tudatosuló szokásoktól, valóságértelmezésektől és kényszerektől. Ezt az teszi lehetővé, hogy mindezek helyett a folyamatosan áramló uniform ingerekhez igazodnak. A fentiekből fakadóan az információs hálózatokat minden másnál nagyobb fokú dekontextualizáltság, valamint a technikai feltételekre való ráutaltság jellemzi. E hálózatokban az információforrás tekinthető a legfontosabb mediátornak. Ez az információs hálózatokra jellemző, rendkívül flexibilis kontroll elsődleges forrása is, amennyiben lehetővé teszi a különböző stílusok és diszciplínák valós idejű váltakozását. Példaként olyan cselekvőkre gondolhatunk, akik naphosszat online környezetben dolgoznak, az ott érkező adatok alapján járva el, melyek folyamatos befogadása nem hagy teret az egyéb hálózatokból származó hatások számára.

Az illúziókon alapuló hálózatokat a materiális vagy szimbolikus tőkék hasonló értékelése és megszerzésük kölcsönösen elfogadott szabályai jellemzik. A közös cselekvések tétjeinek és a versengés normáinak tudatos figyelembe vétele egyrészt háttérbe szorítja a nem tudatosuló motivációkat, másrészt a mezőlogikától független kényszereket. Ugyanakkor ez a tudatosság korlátozott abban az értelemben, hogy a reflexió nem terjed ki magukra a tőkékre, illetve a megszerzésük legitimnek tekintett, bevett formáira vonatkozó reflexióra. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb sajátossága a stílusok és diszciplínák naturalizált formája, ami kontrollálja a kívánatos javakat és megszerzésük elfogadott módját. Ez a megkérdőjelezhetetlen értelmezés egyúttal meghatározza azt is, hogy milyen szubjektumok és objektumok válhatnak mediátorra illetve intermediátorra. Példaként egy állami hivatali munkahelyre gondolhatunk, ahol a bürokratikus ranglétra jelöli ki a kívánatos javakat, és a szabályzat az előrejutás feltételeit, háttérbe szorítva az egyéb hálózatokban felbukkanó szempontokat.

A kognitív reflexivitáson alapuló hálózatokat mindenekelőtt a nem-tudatosuló motivációtól való függetlenedés, másrészt a környező intencionális és posztintencionális hálózatok lehető legtágabb körére történő reflexió szándéka jellemzi, kiegészülve a problematikus elemek megváltoztatására való törekvéssel. Ebben a konfigurációban a reflexió mozzanatát az teszi lehetővé, hogy a cselekvők egyidejűleg vannak beágyazva többféle szakértői tudáson alapuló hálózatba, miközben egyiket sem fogadják el kritikátlanul. A kognitív reflexió hálózatait a bizonytalanságok folyamatos kezelése, valamint a kockázatok szüntelen mérlegelése jellemzi, aminek eredményeként egy olyan a környezetére reagáló tagokból álló, rugalmasan kontrollált hálózat jön létre, aminek stílári és diszciplinári keretei, valamint a mediatori és intermediatori pozíciók folyamatosan átalakulnak. Példaként egy olyan környezetvédelmi szervezetet érdemes elképzelni, amelyik egyszerre figyel a jogi szabályozásra, a tudományos elemzésekre, potenciális szövetségesei és ellenfelei tevékenységére, egyidejűleg igazítva hozzájuk tevékenységét.

A kommunikatív cselekvés hálózatait a saját nem tudatosuló motivációk tudatosítása, a dogmatikus valóságértelmezések magától értetődőségének felfüggesztése, valamint az intézményi-technikai kényszereknek való ellenállás jellemzi. E lekapcsolódások célja egy olyan autonóm hálózati tér létrehozása, ahol sem a tudatalatti, sem az objektívált társadalmi szintjén jelentkező hatalmi hatások nem torzítják a kölcsönös megértés folyamatát. Egy ilyen, hatalmi szótól mentes térben tudnak a jobbik érvek érvényt szerezni, felszínre hozva a valóság adott hálózatban rendelkezésre álló legracionálisabb értelmezését, melyet a cselekvők a vitában megmutakozó ésszerűsége okán ismernek el. E hálózatokat a hatalmi különbségekre és dogmákra való különös érzékenység, és ezek kritikájából fakadó racionalitáspotenciál jellemzi,

ami a diszciplínák, stílusok, mediátori és intermediátori szerepek átvilágítását, vagyis a kontroll demokratizálódását teszi lehetővé. Példaként egy olyan megbeszélésre gondolhatunk, ahol a felek között kiegyenlítették az erőviszonyok és jól behatárolható közös cél vezérli őket.

A teljesítmény és életforma elismerésén alapuló hálózatokat elsősorban a megbecsülés kivívására való tudatos törekvés jellemzi, adott esetben felülírva mind a nem tudatosuló készletek, mind pedig az objektivált kényszerek logikáját. A megbecsülés szempontjai szerint szerveződő hálózatokat – szemben az illúzió hálózataival – nem egyszerűen valamely szimbolikus vagy materiális érték kisajátításának szándéka jellemzi, hanem a társak pozitív visszajelzésének kivívására irányuló törekvés, magába foglalva az igazságtalan javadalmozás és az intolerancia elleni fellépést is. Ezek a hálózatok nem csak instrumentális, hanem legalább annyira interszubjektív cselekvőperspektíván is alapulnak, sajátos reflexív potenciált rejtve magukban. A megbecsülési hálózatok csakis annyiban kapcsolódnak a magától értetődő szerepek és hierarchiák, valamint a naturalizált kényszerek hálózataihoz, amennyiben ezek teret nyitnak a teljesítmény jutalmazása, valamint az egyéni életformára vonatkozó tolerancia és a szolidaritás számára. Ennek hiányában, a – fennálló hálózati keretek közötti – megbecsülésre törekvés helyét a hálózat kritikájára és megváltoztatására tett kísérlet veszi át. Ilyenformán a megbecsülés logikáján alapuló hálózatokban a diszciplínák és stílusok, valamint a mediátorok és intermediátorok egyaránt alárendelődnek a méltányosság és szolidaritás tapasztalatainak, egyszerre rejtve magukban stabilizálásuk és megváltoztatásuk lehetőségét. Példaként egy iskolára érdemes gondolni, ahol a gyerekek mindaddig igyekeznek minél több tanulással jobb jegyet elérni, amíg igazságosnak érzik az értékelést, azonban ennek megváltozásakor petíciót szerkesztenek.

Az esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatokat elsősorban a társadalmi sémákon alapuló hálózatok minden formájától való függetlenség szándéka jellemzi. Adott tárgy vagy személy autonóm értelmezésére ugyanis akkor nyílik lehetőség, ha sem a nem tudatosuló, sem a tudatosuló jelentések, sem pedig az objektivált kényszerek nem kötik meg az értelemtulajdonítás kereteit. Egy ilyen hálózat fragmentáltnak tekinthető abban az értelemben, hogy egymással kevésbé kommunikáló, egyéni értelmezések jellemzik, melyek esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz. Egy ilyen értelemben laza hálózatot ugyanakkor számos előfeltétel jellemez: egyszerre van szükség arra, hogy a nem tudatosuló motivációk ne állítsák kötött pályára a cselekvést, hogy a valóság értelmezésének mozgásterét ne korlátozzák dogmatikus jelentések vagy kötött reflexiók pályák, valamint hogy az együttműködés ne legyen folyamatos kényszer. Ilyenformán ezekben a hálózatokban a stílusok és diszciplínák egyaránt a kontroll alacsony fokából fakadó szabadságon alapulnak, biztosítva, hogy bármely tag mediátorra válhasson. Példaként egy alkotótáborra gondolhatunk, ahol az autonómia és kreativitás normaként van jelen, biztosítva a tagok hálózati függetlenségét.

A mező típusú hálózatok materiális és szimbolikus tőkék mentén formálódnak direkt és indirekt kötések révén. Ez azt jelenti, hogy nem csupán azok tekinthetők egy mező tagjának, akik egymással összeköttetésben állnak, hanem mindenki, akinek cselekvési terét – akár azért mert megszerzésére törekszik, akár azért mert függ tőle – strukturálja az adott tőke. E hálózatokat a tőke elosztása körüli küzdelmekből fakadó feszültség jellemzi: adott mezőn belül a cselekvők folyamatosan igyekeznek saját pozíciójukat javítani, sok esetben akár mások kárára is. A mező típusú hálózatok abban az értelemben függetlenek a tudatosuló hálózatoktól, hogy a tőkék nélkül fejtik ki hatásukat, hogy ehhez a cselekvők reflexiójára szükségük lenne. Minthogy a birtokolt tőke egy cselekvési teret körvonalaz, így egyenlőtlenségei meghatározzák a különböző pozíciókban lehetséges kapcsolódások körét. A mező típusú hálózatok ilyenformán olyan kontrollrezsimeként funkcionálnak, ami közös keretek közé szorítja az egyazon érték mentén szerveződő, ugyanakkor egymáshoz közvetlenül nem kapcsolódó, hálózatokat. Ezekben a hálózatokban elsősorban a tőkék szolgálnak mediátorként, amennyiben kijelölik a szubjektumok és objektumok kapcsolódási lehetőségeit. Példaként gondolhatunk

akár a materiális javak megszerzése körül szerveződő gazdasági mezőre, akár a hatalom szimbolikus tőkéje által meghatározott politikai mezőre: mindkét esetben egymással közvetlen kapcsolatba nem feltétlenül álló cselekvők alkotnak hálózatot egy olyan kényszerstruktúra révén, ami egyrészt meghatározza mozgásterüket, másrészt amit – a pozíciójukból fakadó eltérő sikerrel – maguk is igyekeznek uralni.

A reflexív intézményi hálózatok oly módon kapcsolnak össze, egymástól térben és időben távoli cselekvőket, hogy az általuk alkalmazott kényszerek nyitottak a tagok visszajelzéseire. A reflexív intézményi hálózatok ebben az értelemben nem függetlenek az intencionális hálózatoktól: építenek az ott felbukkanó valóságértelmezésre és reagálnak az ott születő jelentésekre. A cselekvők reflexiós teljesítményének bevonása a hálózat működésébe egyrészt lehetővé teszi, hogy az absztrakt intézményi elveket lokális kontextusokhoz igazítsák, másrészt hozzájárul az intézmény adaptív javulásához is. Ebben az értelemben a reflexív intézményi hálózatok olyan kontrollrezsimeként funkcionálnak, ami nem determinálja a szubjektumok és objektumok mozgásterét és ebben az értelemben fenntartják az esélyét annak, hogy azok is mediátorrá váljanak. Példaként elképzeltünk egy olyan decentralizált közhivatalt, ami nem egyszerű végrehajtója a jogszabályoknak, hanem önálló mozgásteré is van az ügyintézés szabályozására, mely folyamathoz figyelembe veszi az ügyfelek észrevételeit is.

Az alrendszerek hálózatai az azonos, szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumhoz igazodó cselekvők között létesítenek kapcsolatot. Ebben az értelemben ezek kommunikációs hálózatok, azonban anélkül, hogy a cselekvők valóságértelmezésének szerepet hagynának. Ehelyett, lekapcsolódva az intencionális hálózatokról, a médiumok által kijelölt kötött pályára terelik az interakciót, így teremtve egy olyan teret, amiben az egymástól térben és időben távoli, egymással közvetlen kapcsolatba nem álló felek közt folyó kommunikáció kihat minden továbbira. Az adott médium mentén folyó kommunikációk összessége ugyanis olyan igazodási pontokat hoz létre, ami kényszerítő erővel bír a médium jövőbeni használóira. Igaz ehhez olyan intézményekre is szükség van, melyek a kommunikációs folyamatokat megfigyelik és a rendszerszerű normákat hozzáférhetővé teszik. Ilyenformán e hálózatokat olyan kontrollrezsimekként írhatjuk le, melyek specifikus kommunikációs csatornákat hoznak létre, figyelnek meg és tartanak fenn. Példaként elképzeltük a pénz vagy a jogszerűség médiumai által szervezett kommunikációra ráépülő alrendszereket, melyekben az adásvétel profitabilitását illetve a jogszabályok jelentését egyaránt a további tranzakciók, illetve jogi döntések kontextusa, vagyis az a megannyi, térben és időben távoli kommunikáció határozza meg, ami ugyanazon médiumhoz igazodik.

A jogi elismerés hálózatai azáltal létesítenek kapcsolatot a cselekvők között, hogy kijelölik és betartatják a mindenkire érvényes szabályok körét. Jogalannyá válva a cselekvők általánosan érvényes szabályokkal kerülnek kapcsolatba, ami nem csupán a lehetőségek és kötelességek körét jelöli ki, de egyúttal az önmagukhoz és a másikkal való viszonyt is átalakítja. Az általánosan érvényes jogok révén egy olyan tér jön létre, ahova nem tudatosuló motivációiktól, világlátásuktól, reflexív képességüktől, strukturális egyenlőtlenségeiktől függetlenül, egyenlőként léphetnek be a cselekvők. Ebben a térben a méltóság morális kategóriájával ruházódnak fel, amit önmaguk és mások vonatkozásában is érvényesíteni tudnak. A jogi elismerési hálózatokat ilyenformán a jog mint kontrollrezsime által biztosított méltóság mint stílus jellemzi, melyben dolgok és szubjektumok egyaránt mediátorként jelennek meg. A hálózat minden tagjában közös morális kvalitások intézményesülése ugyanakkor korántsem magától értetődően adott. A méltóság sérelme e hálózatok potenciális konfliktusforrása és egyúttal a jogi elismerési hálózatok dinamikájának alapja. Példaként elképzeltünk egy falut, ahol a régi lakók összefognak és létrehoznak egy alapot, amelyből a természeti csapások falubeli károsultjait támogatják, miközben az újonnan érkezetteket az összefogásból kihagyják, akik ezt nehezményezik, és egyenlő elbánást követelnek.

Az épített-technikai környezet hálózataiban a tagok azonos fizikai kényszereknek vannak kitéve, ami tág, ugyanakkor uniformizált cselekvési pályákat jelöl ki. Az épített-technikai környezet abban az értelemben a legmerevebb szabályozó, hogy materiális szinten határolja le a lehetséges és lehetetlen dolgokat. Abban az értelemben azonban a legkevésbé konkrét, hogy az épített környezetet és a tárgyakat elsődlegesen nem a társulások szabályozójaként hozták létre, hanem instrumentális célok által vezérelve, így normatív következményeik sokszor reflektálatlanok. Az épített-technikai környezet egy olyan átfogó kontrollrezsimmek tekinthető, ami mindenkire egyformán hat, ugyanakkor korántsem determinálja a cselekvések körét. Elsősorban tárgyi mediátorok alkotják, melyek instrumentális szerepükön túlmenően, adott esetben nem szándékolt módon válnak a kontroll eszközeivé. Példaként elképzelhetünk egy közteret, ahol a padokra elválasztó elemeket szerelnek, az alvást ellehetetlenítendő.

A fentiekben bemutatott hálózatok analitikus leírásoknak tekinthetők abban az értelemben, hogy az empirikusan megfigyelhető társulások ezek keveredéseiből tevődnek össze (2. táblázat).

2. táblázat

A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontrollrezsime (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló, interaktív kontrollrezsime (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiумok által szerveződő kontrollrezsime (alrendszer)
elismerési hálózatok	kölcsönös feltárulkozás és bizalom diszciplínája (szeretet)	teljesítmény és életforma értékelésének stílusa (megbecsülés)	egyenlő eljáráson alapuló kontrollrezsime (jogi elismerés)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

Adott társuláson belül potenciálisan egyidejűleg vannak jelen az egyenlőtlenség, a reflexivitás, a kommunikáció, az elismerés és a technika logikája szerint szerveződő preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatok, így a különböző cselekvéshelyzetekben más-más kötéstípusok válhatnak dominánssá. A kortárs kritikai elméletek megfigyelései ebben az értelemben új megvilágításba helyezhetők: azok a társulásokban előforduló lehetséges kapcsolódások szűk készletéhez férnek hozzá, és ennyiben óhatatlanul esetleges diagnózisokat dolgoznak ki. Egy átfogóbb kritikai elméletnek a lehetséges kapcsolódási formák minél

szélesebb tárházából kell kiindulnia, feltárva a különböző hálózattípusokat jellemző patológus és emancipatorikus tendenciák kölcsönhatását.

Ezek kidolgozásához önmagukban a kritikai elméletek azonban már nem szolgáltatnak elégséges alapot. Noha a hálózati szintézisük segítségével az egyes elméletek vakfoltjai kiküszöbölhetők, a kritikai elméletek azon problémája, hogy a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéseket nem önmagukban, hanem származtatott fogalomként szemlélik, nem orvosolható. Minthogy a kritikai elméletek a normatív bázisukként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – elméleti konstrukcióból vezetnek le, így teljességgel esetleges marad, hogy egy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak látóterén kívül. Ezt a problémát a különböző kritikai elméletek egyszerű szintézise sem kezeli megnyugtató módon, csakis a társadalomelméleti, filozófiai, antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a megélt szenvedéshez és e fenomenológiai bázisból következtetni a társadalmi patológiákra (Sik 2015b). Egy „kritikai hálózatelmélet” kidolgozását célul kitűző további kutatás irányát ezek a kérdések jelölik ki (Sik 2016a, 2016b).

Irodalom

- Bottero, Wendy – Crossley, Nick (2011) Worlds, fields and networks: Becker, Bourdieu and the structures of social relations. *Cultural Sociology*, 5(1): 99–119.
<https://doi.org/10.1177/1749975510389726>
- Bourdieu, Pierre (1990) *The logic of practice*. (trans. Nice, R.) Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. (Berkovits Balázs ford.) Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic J. D. (1992): *An invitation to reflexive sociology*. Polity Press, Cambridge.
- De Nooy, Wouter (2003) Fields and network analysis: correspondence analysis and social network analysis in the framework of field theory. *Poetics*, 31: 305–327.
[https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(03\)00035-4](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(03)00035-4)
- Erickson, Bonnie H. (1996) Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology*. 102(1): 217–251. <https://doi.org/10.1086/230912>
- Fuhse, Jan A. (2015a) Networks from communication. *European Journal of Social Theory* 18(1). 39–59. <https://doi.org/10.1177/1368431014549683>
- Fuhse, Jan A. (2015b) Theorizing Social Networks: Relational Sociology of and around Harrison White. *International Review of Sociology* 25 (1): 15–44.
<https://doi.org/10.1080/03906701.2014.997968>
- Fuchs, Stephan (2001) *Against Essentialism: A Theory of Culture and Society*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674037410>
- Garcelon, Marc (2010) The Missing Key: Institutions, Networks, and the Project of Neo-classical Sociology. *Sociological Theory*. 28(3): 326–353.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01378.x>

- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- Harrison, Daniel M. (2001) *Theory, Networks, and Social Domination: A Critical Exploration of Harrison C. White*. Ph.D. Dissertation. Florida State University. Department of Sociology <http://dharrison.lander.edu/theory-networks--social-domination-a-critical-exploration-of-harrison-c-white.html> (last download: 2016.10.22.)
- Honneth, Axel (1996) *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts*. (Transl. Anderson, J.) Cambridge, Mass., Polity Press.
- Kirschbaum, Charles (2012) Fields and Social Networks: Comparable Metaphors of Social Space? In: *Inspire Working Paper* http://www.academia.edu/3023070/Fields_and_Social_Networks_Comparable_Metaphors_of_Social_Space (last download: 2016.10.22.)
- Lash, Scott (1999) *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford, Blackwell.
- Lash, Scott (2002) *Critique of Information*. London, Sage.
- Latour, Bruno (2005) *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford, Oxford University Press.
- Mische, Ann (2003) Cross – Talk in Movements: Rethinking the Culture – Network Link. In: Mario Diani and Doug McAdam (eds.): *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford University Press Pp. 258–280. <https://doi.org/10.1093/0199251789.003.0011>
- Mische, Ann (2008) *Partisan Publics: Communication and Contention across Brazilian Youth Activist Networks*. Princeton, N. J., Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400830817>
- Mische, Ann – Whitey Harrison (1998) Between Conversation and Situation: Public Switching Dynamics Across Network – Domains. *Social Research* 65 (3): 295–324.
- Parsons, T. and Shils, E. (1951): *Toward a general theory of action*. Cambridge, Mass, Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507>
- Seeley, J. Lotus (2014) Harrison White as (Not Quite) Poststructuralist. *Sociological Theory* 32(1): 27–42. <https://doi.org/10.1177/0735275114524557>
- Sik Domonkos (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015a) *A modernitás rétegei*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015b) Társadalmi patológia és pszichopatológia A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu* 2015/3. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197>
- Sik Domonkos (2016a) Szerfüggőség kritikai hálózatalméleti perspektívából. *Esély* 27:(4) pp. 83–119.
- Sik Domonkos (2016b) A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu* (megjelenés alatt)

- White, Harrison C. (2008) *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton, N. J., Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400845903>
- White, Harrison-Fuhse, Jan-Thiemann, Matthias and Buchholz, Larissa (2007) Networks and Meaning: Styles and Switchings. *Soziale Systeme* 13 (1–2): 543–555. <https://doi.org/10.1515/sosys-2007-1-246>